

Гетьманщини XVIII ст., засвідчують мінливу природу старої української літературної мови в різних жанрах актової писемності, що протягом першої третини XVIII ст.. видозмінювалася ще в річищі природного мовлення, але згодом позбулася його через вимушений саморозвиток під інтенсивним впливом регламентованої документації російських колегій, комісій, воєводських контор, не кажучи вже про царські укази, приписи і маніфести. Та судові свідчення, навіть в особі возних, мали зберегти і справді зберегли подекуди досить рельєфно в документах слідства природну мову викладу на зламі XVIII ст. Водночас народна мова виявляється далеко не простою і, як свідчить лексикон козацтва, розвивалася у сув'язі з літературною мовою, збагачуючись базовими елементами книжного словника.

¹Тут і далі рукописи, що використано з фондів Інституту рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, подані під шифром, де перша (римська) цифра означає відділ, друга (арабська) – номер справи. У документах, що виявлені в Центральному історичному архіві України, перша арабська цифра означає фонд, друга опис справ, третя – номер справи.

Л.І. Шевченко, канд. філол. наук

СЕМАНТИКА “УНІВЕРСАЛІЗМІВ” В ІСТОРИЧНОМУ І ПСИХОЛОГІЧНОМУ ЧАСІ

У статті аналізуються “універсалізми” як понятійно структурована лексика, що є діагностуючим показником розвитку мови в історичному і психологічному часі.

Analysed are "universalisms" as a conceptually structured lexicon which is a diagnostic feature of the development of a language in the historical and psychologic time.

В інтелектуальному розвитку мови як знакової системи культури відбито загальні закономірності, властиві знаковим системам у цілому: тенденцію до абстрактності й конвенціональності, коли зв'язок мови з відтворюваною нею реальністю все більше опосередковується. У результаті звужуються

можливості верифікації, прямих аналогів понятійних мисленневих конструкцій і мови. Мовна система в такому векторі розвитку все більше репрезентує іманентні характеристики і чим далі, тим більше еволюціонує відповідно до власних потреб і у відповідності з власними законами.

Ці процеси спостерігаються на всіх рівнях мовної системи і в кожному конкретному випадку лише підтверджують загальну тенденцію. Розвиток семантики слова в парадигмальному аспекті репрезентує динаміку від конкретної одновимірності до спектральної багатозначності як результату типологічно диференційованих процесів абстрагування (принципів образної трансформації) слова. Найрадикальніше цей процес відбито в дієслівних “універсалізмах”, що в сучасній мові лише вказують на узагальнену процесуальну ознаку поняття. Джерелом універсалізмів є найбільш частотні дієслова, такі як *іти (йти), жити, ставати, стояти, брати, вести, нести, виступати, знати, говорити, давати, рости* та ін. Висока функціональна частотність цих дієслів, давнє історичне коріння, зв’язок з основними операціональними поняттями людського буття визначають можливість до абстрагування від конкретного протікання дії, творення специфічних динамічних рядів, співвіднесених за інтегралом “здатність відбивати узагальнену процесуальну ознаку”, що сприяє розвитку і закріпленню в цих дієсловах переносного типу значення як нового.

На думку В.В. Виноградова, явище “універсалізації” – загальнономовне і пов’язане перш за все з прагненням “стерти або затушувати відтінок індивідуалізуючої, конкретно-побутової зображальності”, “властивої простій формі того чи іншого дієслова”¹. Так, дієслово *іти (йти)*, що в історичних витоках пов’язане чергуванням голосних з **xoditi* і зводиться до того самого і.-е. **sed* – , що й праслов’янське *seděti*, є не лише кореневим для похідних *вихід, обійїте, прийдеише, пройда, пройдоха, прийдеишій, зайшлий, зішеіте, нашесте, пошеіте, прийшлий, пришеіте*² та ін., але й базисним для лексико-семантичної парадигми, що в сучасній українській мові є найчисельнішою³.

Розвиток первісної полісемії є “одним з наслідків демотивації протознаків”. Покликання на апробовані в науці гіпотези, зокрема Сепіра-Уорфа, дозволяє К.М. Тищенко зробити висновок: “За даними

палеолінгвістичних реконструкцій, значення найдавніших коренів слів регулярно виявляються синкретичними: кожен такий реконструйований корінь пов'язаний з цілими пасмами, гронами різноманітних (теперішніх) значень”⁴.

Розвиток значення універсалізмів в історичному часі відбито у тенденції домінування понятійної віднесеності над предметною і в таких випадках “назви конкретних дій, станів та ін. позначаються іншими словесними знаками”⁵. Якщо значення дієслова *іти* (*їти*) розвивається в напрямі вираження найбільш загальної процесуальної ознаки “руху”, то паралельно існує в мові велика кількість дієслів на позначення конкретного способу пересування, що представлено синонімічною парадигмою дієслова: *іти* (*їти*) – *простувати, прямувати, ступати, мандрувати, топати, тупцювати, крокувати, марширувати, виступати, пливати (плисти), плинути, братися, махати, шурувати, чимчикувати, рубати, теліпатися, телюцтитися, таскатися, перти, тарабанитися*⁶ та ін. У психологічному часі синонімічна парадигма коригується, і кожен виток розвитку мови є уточненням компонентного складу парадигми. Одночасно у психологічному часі зреалізовано текстові константи (даності). Вони і є вербальною формою представлення психологічного часу.

Синтагматичний універсалізм індоєвропейських дієслів *бути, існувати, ставати* постає з поділу “живого” на “тваринний” і “рослинний” світ. Вже староукраїнська мова відбиває широку парадигму значень *бути* як: I. повнозначної дієслівної форми (бути, існувати; бути наявним) у різних граматичних структурах; 2. бути, знаходитися; (про село, поселення) бути розташованим; 3. (кому, у кого, з родовим приналежності) бути (чийім, у кого); належати (кому, до кого); мати (що); (про закон) стосуватися (кого); 4. (бути присутнім) (при кому, при чому, к чому), бути (при кому, при чому); 5. (мати місце) бути; (несподівано) трапитися; відбуватися; 6. (від кого, звідки) походити (від кого); бути родом (звідки); 7. (бути зв'язаним з чим) (до чого, к чому) належати (до чого); 8. (про час, стан, пору) настати; 9. (від кого, від чого) належати, припадати (з кого, з чого); 10. (к чому, у чому) прибути (куди); II. – дієслова зв'язки *бути* у різних граматичних моделях; III. – допоміжного дієслова в аналітичних формах дієслова.

Звідси і широкий спектр усталених синтагматично давніх українських форм: *бути за ким* бути заміжжям за ким, бути числом дружиною; *було кому* (зробити що) хтось повинен був (зробити що); *бути в бєзмыну* бути віроломно порушеним; *бути у вене* володіти майном, одержаним у віно; *боудеть воленъ* (чого, над ким) матиме владу (у чому, над ким); *бути замоужъ* бути заміжжям, бути заміжньою; *бути вь измѣноу* бути віроломно порушеним; *бути в именїи* мати, посідати маєток; *бути казни, бути под казни /казню/* бути покараним; *бути оусею ласкою* ставитися доброзичливо (до кого); *бути оу нємоци* бути хворим, хворіти; *бути насмѣренъ* (просив кому) не миритися, не перебувати в мирних стосунках (з ким); *бути помочонъ, бути помочи* помагати; *бути противу* (кого, чого) виступати проти (кого, чого); *бути противъ* (кому) суперечити (чому), бути несумісним (з чим); *бути радъни сприяти; бути в руках (оуроуки)* (чий, кого) – а) скоритися владі (чий); б) бути, знаходитися (в кого); *бути оу роуцѣ* (чий, кому) – а) належати (кому); б) бути виданим (кому); *бути смирни* бути в мирних стосунках; *бути оу соромоть* бути позбавленим честі; *поснѣшини быти; во оупокои быти*⁷.

Саме синтагматичний універсалізм визначив, на нашу думку, можливість абстрагування від первісної конкретної ознаки, семантичної трансформації і формування давньої абстрактної лексики. Так виникають у мові іменникові форми *бытленіє* (репутація), *бытность* (“перебування”)⁸, фразеологізовані сполучення зі стертою метафоричною семантикою: *стати на мир* (помиритися, погодитися); *стати на томъ* (домовитися – про що); *стати къ правоу, стати на правъ* (прийти до суду); *божа воля станет ся* та ін.⁹

Подальший розвиток універсалізмів *бути, існувати, ставати* ішов по шляху повної десемантизації їх первісної конкретної процесуальної ознаки, використання у значенні абсолютизованої ознаки буття, широкої ситуативно усталеної фразеологізації (форми вітання, побажання: *будь здоров, будь ласка, добра б тобі не було*); ситуативної оцінки: *був, та загув; де вже було; не я буду; хто б там не був; щоб і духу не було; щоб твоєї ноги тут більше не було; як був*; і граматичного та семантичного моделювання: *бути* – *бутність*, *буття* – філософський термін;

сукупність умов матеріального життя суспільства; життя, існування; **існувати** – існування: буття; життя, спосіб життя, а отже: *засоби до існування; існуючий; ставати* – *ставатися, ставитися*: виявляти певне ставлення до кого, -чого-небудь; те саме, що ставати; вставати, підніматися (про куряву); *прибувати, з'являтися*; те саме, що *будуватися*; видавати себе за кого, -що-небудь; те саме, що *гордувати; ставити, ставка*: назва похідного намету; військовий термін; в азартних іграх – грошовий початковий внесок; *персональна ставка; тарифна ставка*; форма банківського податку; *дисконтна ставка; очна ставка*; розрахунок на кого, -що; власні назви: *Ставковий; Ставленець; Ставлениця; Ставлення; Ставма; Ставний; Ставник* та ін.

Потенційна можливість використання у значенні абсолютизованої ознаки і присутність вже у староукраїнській мові стійких відтворюваних моделей семантичного перенесення сприяють появі в сучасній українській літературній мові великої кількості фразеологізованих словосполучень, що відбивають реалії нового часу: *ставати до розмови, бесіди; с. до бою; с. до роботи, праці; с. на зміну; с. на ковзани; лижі; с. на вахту; с. під присягу; с. до лав армії; с. на якір; все стає на своє місце; с. в один ряд; с. на котурни; с. в хвіст; с. до стінки; с. на рушник; с. на колію; с. на слизький шлях; с. на дорозі; с. на перешкоді; с. на облік; с. на поєдинок; с. перед судом; с. за основу; с. людиною; с. у вазі і т.д.)¹⁰.*

Універсалізм дієслівної ознаки чи не найвиразніше виявлено у фразеологізованих словосполученнях дієслівного типу зі стертою метафоричністю, що виражають ситуативну оцінку: *волосся стає дибки; гопки ставати; кілком стати в горлі; кісткою стати в горлі; козубом стати; ставати на близьку (коротку) ногу; ставати на ніжки; ставати на ноги; ставати руба; сторчака ставати; язик стає колом.*

Сформована універсальність значення відбита у загальнономовних метафорах, де дієслово **іти** виражає абсолютизовану процесуальну ознаку: **ідуть** (дощ, сніг, час, годинник, лекція, життя, думки, події та ін.). Відповідно, динаміка і семантична згорненість загальнономовних метафор як результату процесуального маркування предметності зазнають функціонального розвитку і, врешті, синонімізації: 1. **іти (йти)** (про дощ, сніг): *падати, випадати; порошити, мотрошити; доцити; росити, дрібнити, дробити;*

*валити, сипати, ліпити*¹¹; 2. **іти (йти)** (про годинник) працювати; 3. **іти (йти)** (про час, життя) тривати; збігати; 4. **іти (йти)** (про події) відбуватися та ін.

Зауважимо, що для більшості названих дієслів універсализація – процес не завершений. Прямі значення дієслів *іти, бути, ставати, брати, вести, нести, говорити, рости, давати* та ін. перебувають у відношеннях омонімії щодо узагальненого процесуального значення та можливостей реалізації його понятійності в різних синонімічних рядах.

Абсолютна універсализація значення – використання дієслова в синтаксичній функції допоміжності, коли дієслово-зв'язка в утворених аналітичних формах вказує на “процесуальність взагалі”. У сучасній граматичній теорії прийнято розрізнати в конструкції дієслівного складного присудка функції повнозначного імені, що є основним понятійно-семантичним компонентом синтаксичної одиниці і функції дієслова-зв'язки, котре вказує на присудковість, а також категорії часу і способу. Відповідно дістають розрізнення в аспекті реалізації семантико-граматичних характеристик власне зв'язки *бути, ставати, являти собою*, покликані виконувати лише граматичну роль (абстрактна універсализація) і невласне зв'язки *ставати, залишатися, виявлятися, називатися, вважатися, здаватися*, що, вказуючи на присудкову функцію, супроводжують її значеннєвими відтінками (незавершена універсализація)¹². На окрему увагу заслуговує стилістичний вимір дієслівної універсализації, зокрема щодо її синонімічної варіативності та можливості взаємозаміни, розрізнення і стилістичної кодифікації тексту. Так, *являтися* і *бути* з погляду синонімічності дієслівних універсализмів є семантично однорідними. Проте комунікативна неоднозначність виявлена вже у фразах: “*юнак є студентом*” (а не являється) і відомим з І. Франка “*Чого являєшся мені у сні?*”. Відповідно, мовні форми кліше офіційно-ділового стилю, що широко включають *являтися* як дієслово-зв'язку не є варіативними щодо дієслова *бути* – їх стильова нормативність, специфічна фразеологізованість не припускають втручання у синтагматику. Зрозуміло, аспект культури мови у даному випадку виділяємо як окреме питання.

В.М. Ярцева твердить, що подальший розвиток цих дієслів – граматична парадигматизація, специфічна для граматичної системи

кожної окремої мови¹³. Більше того, в лінгвістичних розвідках аргументується думка про “різке наростання аналітичних форм у дієслові ряду індоєвропейських мов” як тенденції, що сприяє “не лише їх кількісній домінівності, але й визначає нову якість системи дієслова в цілому”¹⁴.

Синтагматичний аспект мовної динаміки ще виразніше дозволяє спостерегти не лише процес набуття словом нового значення, але й механізм семантичних трансформацій, зрозуміло, іманентно властивих національній мові. Так, в історичному часі семантику дієслова “йти” у метафорі “Слова о полку Ігореві” (“**Іти дощу стрілами з Дону великого**”) від гіперметафори Д. Павличка (“**Сніг іде, іде, як час, заміта сліди за нами. Чи ти пробував хоч раз в хуртовину йти ланами?**”) відділяє відстань майже у вісімсот років. У часі психологічному – існування обох синтагматичних словосполучень правомірне і логічне: у “Слові ...” спостерігаємо процес універсалізації семантики дієслова на стадії метафоризації (аналогія з реліктовими мовоформами фольклору: “*Місяць іде – походжає, зіроньки за собою поводжає...*”), у Д. Павличка постконституціональне зіткнення прямого і переносного (але вже закріпленого мовною свідомістю) значення дієслова “*ити*”. Естетичне завдання мотивує градацію, де тріада “*сніг – час – людина*” постає співмірністю об’єктного світу, художньо відтвореного на понятійно-світоглядній осі “*іде*”. Поет не лише акцентує на процесуальності та взаємозалежності в ідіостилістичній картині світу “*снігу – часу – людині*”, але і підкреслює їх паралельність, чи навіть тотожність, відбиту у порівняльному звороті “*сніг іде, іде, як час...*”. Останній, із погляду лінгвістики, є контамінацією фразеологізмів “*сніг іде*” – “*час іде*”, а сама можливість контамінації свідчить про усталеність фразеологізованих форм у мовній системі, їх семантичну однотипність, що спирається на дієслівну універсалізацію.

Про універсалізацію дієслівної семантики опосередковано свідчить і “коефіцієнт збережуваності”, відповідно до якого процент слів, що залишаються незмінними протягом 1000 років, складає в середньому $81 \pm 4\%$, хоча у різних мовах його відсоток є неоднаковим: 77% – китайська, румунська, до 85% (іспанська, італійська)¹⁵. Статистичний характер і реєстр семантичних універсалізмів (у термінології компаративного аналізу Г.В. Колшанського,

Й.Ф. Андерша, С.В. Семчинського та ін. – “універсалиї мови”), зокрема антропоморфічних метафор, дієслів з абстрактним значенням та ін. є об’єктом продуктивного лінгвістичного аналізу з 70-х років минулого століття¹⁶. Проте увага дослідників зосереджена передусім на зіставно-типологічному вивченні універсалізмів як спільних для різних світових мов закономірностей, властивостей, тенденцій чи характеристик із метою встановлення принципів корелятивності мовних систем. Семантичні універсалізми в такому аналітичному ракурсі не інтерпретуються з погляду інтелектуальних потенцій мови як її динаміка і можливості в історичному і психологічному часі – дослідження передбачає пошук аналогій мовної будови в різній методологічній проекції: універсалиї абсолютні та статистичні, елементарні та імплікативні, синхронічні та діахронічні і т. д. Саме тому в українському мовознавстві лінгвостатистика, аналогічна наведеній, є справою майбутнього. Проте вже сьогодні аналіз динаміки конкретних слів та їх форм в історичному часі переконливо свідчить про присутність явища “коефіцієнта збережуваності”. Можливі висновки проєктуються як в історичну тяглість української мови, так і в сформованість системно-структурну, що дозволяє уточнювати, трансформувати компонентний склад мовних одиниць чи систему в цілому, але не докорінно змінювати їх.

О. Царук, аналізуючи ступень збереження праслов’янської лексики в українській мові, робить висновок: “українська мова є безперечним лідером за масштабом збереження лексичного фонду антської слов’янської мови”¹⁷. Свідченням цього, на думку автора, є не лише наявність у ній “багатьох давніх, своєрідних за будовою і семантикою утворень, але й уся сукупність етнологічних даних”¹⁸. Хоча О.Царук і не аналізує універсалізми, їх природу і характер розвитку, на нашу думку, можна говорити про універсалізми як діагностуючу характеристику української мови. Аналогічні дані наводяться в компаративних дослідженнях слов’янських мов, де українська посідає, після чеської та словацької, третє місце за наявністю у системі лексики сучасної національної мови слів праслов’янського кореня¹⁹. Такий показник стабільності лексико-семантичного ресурсу мови дозволяє припустити, що й універсалізми як давня дієслівна парадигма розвивають семантичну абстрактність у тривалому історичному часі. З погляду часу психологічного,

універсалізми не обмежені синтагматично, продуктивні як дієслівний компонент загальнономовних метафор або метамови науки (як здатність вказувати на протікання дії без характеристики її спеціалізації: *реакція йде, процес іде, вибори йдуть, закономірність відбувається, подія сталася* і т.д.). З іншого боку, універсалізми характеризуються постійною граматичною віднесеністю до складного іменного присудка, де семантична абстрактність виявляється чи не найвиразніше, і в такий спосіб реалізують іншу тенденцію, виявлену в процесі історичної динаміки – лексико-граматичну стабільність.

¹Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-IX в.в. – М., 1938. – С. 252; ²Етимологічний словник української мови. В 7 т.т. – К., 1985. – Т.2. – С. 320-322; ³Словник української мови. В 11 т. – К., 1973. – Т.4. – С. 624-628; ⁴Тищенко К.М. Лекції з генетичного мовознавства. Передісторія мовлення. Палеосигніфіка. Історична синтактика. – К., 1999. – С. 34; ⁵Уфимцева А.А. Теоретические проблемы слова // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – М., 1970. – С. 312; ⁶Словник синонімів української мови. У 2 тт. – К., 1999. – Т.1. – С. 647; ⁷Там само. – Т.1. – С. 137-147; ⁸Там само. – Т.1. – С. 137 – 147; ⁹Там само. – Т.2. – С. 384; ¹⁰Словник української мови. В 11 тт. – Т.4. – С. 624-628; ¹¹Словник синонімів української мови. У 2 тт. – К., 1999. – Т.1. – С. 648; ¹²Вихованець І.Р. Присудок // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 493; ¹³Ярцева В.Н. Количественные и качественные изменения в языке // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – М., 1970. – С. 85-86; ¹⁴Там само. – С. 87; ¹⁵Кармин А.С. Основы культурологии. Морфология культуры. – СПб., 1997. – С. 77; ¹⁶Колшанский Г.В. Проблема универсалий языка // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М., 1972; Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М., 1969; Андерш Й.Ф. Проблема мовних універсалий у сучасному зарубіжному мовознавстві // Питання теорії мови в зарубіжному мовознавстві. – К., 1976; ¹⁷Царук О. Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 188; ¹⁸Там само. – С. 188; ¹⁹Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология. – К., 1986. – С. 203-204.